

१ अचौर्याणुव्रत.

जो मनुष्य चोरण्याच्या उद्देशाने दुसऱ्याची साधी गवतासारखीही वस्तु घेतो किंवा ती दुसऱ्यास देतो, तो चोर आहे व जो अशा प्रकारच्या चोरीचा त्याग करतो त्यास अचौर्याणुव्रती श्रावक म्हटले जाते. परंतु ज्या वस्तु सर्वसाधरण लोकांकरिता आहेत. उदा. पाणी, हवा, वगैरे त्या कोणालाहि न विचारतां तो घेऊ शकतो. त्याचप्रमाणे एखाद्या कुटुंबातील धनाचा उत्तराधिकारी जो असेल तो पहिली व्यक्ती मेल्यानंतरच ते धन घेऊ शकतो, परंतु त्याच्या जीवंतपणी जर तो त्याच धन हिरावून घेर्वेल तर ती चोरी समजली जाईल. जर आपल्याच वस्तूसंबंधी त्यास कधी शंका उत्पन्न झाली की ही माझी आहे किंव नाही, तर जोपर्यंत ती शंका मिटत नाही, तोपर्यंत त्याने ती वस्तु घेऊ नये.

त्याचप्रमाणे चोरी ही वाईट आहे, असे समजून ती सोडून देणाऱ्याने खालील प्रकारच्याहि गोष्टी करू नयेत.

- १) कोण्या एका चोराला स्वतःकिंवा दुसऱ्याकडून चोरीची प्रेरणा करणे किंवा करविणे अगर तसल्या गोष्टीची प्रशंसा करणे ; तसेच सुरी, चाकू वगैरे चोरीची साधने विकणे किंवा आपल्यातर्फे त्यास देणे. उदा. तूं निष्कारण असारिकामा कां बसलास ? तुजजवळ कांही खाण्यास नसल्यास मी देतों आणि तुझा चोरलेला माल कोणी घेत नसेल तर मी तो विकून देईन. अशा प्रकारचे हे भाषण चोरांना साथ देणारे असल्यामुळे ती चोरीच आहे. त्याचा त्याग करावयास पाहिजे,
- २) चोरीचा माल विकत घेणे. जे लोक असा माल विकत घेतात ते आपल्या मनाची अशी समजूत करून घेतात की आम्ही व्यापार करतो ; चोरी करीत नाही. परंतु चोरीचा माल घेणाराहि चोरच समजला जातो व म्हणूनच असला सर्व व्यवहार लपवून छपवून केला जातो
- ३) माप, तराजू, गज वगैरे कमीजास्त आकाराचे ठेवणे ; कमी मापांनी मोजून घेऊन वाढत्या मापाने तोलून देणे हे गैर आहे.

४) एखाद्या वस्तूमध्ये कमी किंमतीची समान वस्तु मिळवून ती विकणे उदा.

चांगल्या धान्यांत हलके धान्य, लोण्यांत चरबी, हिंगांत खैर, खन्या सोन्या चांदीत बनावटी सोने चांदी इत्यादि मिसळविणे. हे त्याज्य होय. व्यापारी असे समजतो की मी चोरी करीत नाही ; हे एक व्यापारांतील कसब आहे ; परंतु त्याचें असे समजणे बरोबर नाही. कारण अशा प्रकारच्या व्यवहाराने तो दुसऱ्यांना फसवितो व असें करणे निय आहे.

५) राज्यांत काही गडबड झाली असतांना वस्तूची किंमत वाढवून देणे ; युधाच्या वेळी विशेषतः असें जास्त केले गेले किंवा एका राज्यांतून लपून छपून दुसऱ्या राज्यांत माल नेणे किंवा आणणे. त्याचप्रमाणे लपून छपून दुसऱ्या राज्यांत माल नेणे किंवा आणणे. त्याचप्रमाणे यात्रा कर वगैरे चुकविणे हे सर्व प्रकार चोरीचेच प्रकार समजले जातात.

वर ज्या गोष्टी वर सांगितल्या गेल्या आहेत, त्यावरुन असें कोणी समजु नये की, ह्या गोष्टी व्यापारीही करतात व राजकर्मचारीगण त्यापासून अलिप्त असतात. ते जर राज्यांत चोरी करवितील किंवा चोरीचा माल खरीदतील किंवा राज्याकडून पदार्थाची खरेदी झाल्यावर वस्तूच्या किंमती वाढवितील किंवा राज्य अगर देशाच्या विरुद्ध कांही कारवाया करतील तर तेहि चोरीच्या दोषाचे भागीदार समजले जातील.

वास्तविक धन हा मनुष्याचा प्राण आहे. म्हणून जो कोणाचें धन हिरावून घेईल, तो त्याचे प्राणच हिरावून घेतो असें समजून कोणीहि कोणाची चोरी करू नये व करवू नयें.

२ ब्रम्हचर्याणुव्रत .

कामवासना हा एक रोग आहे ; आणि त्याचा प्रतिकार मात्र भोग नाही. भोगाने हा रोग अधिकाधिकच वाढत जातो. परंतु ज्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट येत नाही व आली तरी आपली काम वासना रोकण्यास जे असमर्थ आहेत अशा लोकांना आपल्या विवाहित स्त्री

बरोबर संतुष्ट असावे. यांचे नांव ब्रम्हचर्याणुव्रत आहे. ब्रम्हचर्याणुव्रती आपल्या पत्नीशिवाय इतर सर्व स्त्रियांशी-मग त्या स्त्रिया विवाहीत अगर अविवाहीत असोत, अगर वेश्या असोत त्यांच्याशी रममाण होत नाही, व दुसऱ्यांनाहि तशी प्रेरणा करीत नाही. असें करण्यांत केवळ इज्जतीचाच प्रश्न नाही ; तर अशा कामसेवनास तो मनापासून पाप समजतो हें होय. जो केवळ आपला मान किंवा प्रतिष्ठेच्या भयाने या कार्यापासून दूर असतो तो यास वाईट समजत नाही व म्हणून जेथे अपमान होण्याची भिती नसते ; अगर प्रतिष्ठा जाण्याचाहि संभव असत नाही, त्या ठिकाणी तो असा अनाचार करतो ; व असे केल्यावर तो कधी कधी आपली मान व प्रतिष्ठा गमावून बसतो. परंतु जो या कार्यास पाप मानतो, तो त्यापासून नेहमीच दूर असतो. म्हणून अशा कार्याना पाप समजून त्यापासून नेहमीच दूर असतो. म्हणून अशा कार्याना पाप समजून त्यापासून दूर दाहण्यांतच हित आहे. परस्त्री मन व वेश्यागमनाचे बाईट परिमाण सर्वजण जाणतात. परंतु मनुष्य आपली वासना ताब्यांत ठेवू न शकल्यामुळे अनाचार करतो. पुष्कळसे तरुण लहान मुलांमुलीबरोबर अशी कुत्सित कामे करून आपले व दुसऱ्याचे जीवन मातीत मिळवितात. कोणी हस्तमैथुन व्दारें आपली कामवासना पुरी करतो. अशी कामे परस्त्रीगमन व वेश्यागमनापेक्षाहि अधिक निंद्य आहेत. परंतु आजकालच्या शिक्षणाचे लक्ष्य अशा प्रकारच्या अनाचारांना रोकण्याकडे मुळीच नाही. विद्यार्थी आपले जीवन कसे घालवितो इकडे शिक्षक किंवा व्यव्यस्थापक मुळीच लक्ष देत नाहीत, जे अशा प्रकारच्या अनाचारांत पडतात ते स्वतःच आणि दुसऱ्यांचा आत्मा व शरीर या दोन्हींचा घात करतात व म्हणून ते हिंसकापेक्षा कमी दर्जाचे नाहीत ; म्हणून आपली आध्यात्मिक व लौकीक उन्नति करू इच्छिणाऱ्यांनी समाजांत असे अनाचार पसरणार नाहीत, व आपल्या पत्नी व्यतिरिक्त दुसऱ्यांशी कामसेवन केले जाणार नाही व तिच्याशिवाय संसारांतील सर्व स्त्रियांना आपल्या माताबहिणी प्रमाणे समजले जाईल. अशी खबरदारी घ्यावी व लहान मुलांना आपला भाऊ किंवा पुत्र मानून त्याला उन्नत बनवावे.

पत्नीशी कामसेवन करण्याची मान्यता मिळाली म्हणजे एकपत्निव्रत अगर विवाह हे अनियंत्रित कामसेवनेचे प्रमाणपत्र नव्हे. ते फक्त कामरोग शांत करण्याचे औषध आहे असें समजावे. स्तंभक किंवा उत्तेजक औषधांच्या अत्याचार आहे. अशा अत्याचारामुळेच

पुष्कळसे विवाहित तरुण-तरुणी क्षयरोगाने ग्रस्त होऊन अकालीच कालाचें भक्ष्य बनतात. तसेच अनियंत्रित कामसेवन हे आध्यात्मिक व शारीरिक स्वास्थ्याचा बिघाड करते ; म्हणून त्यापासून दूर असावे.

त्यासाठी प्रत्येक गृहस्थास खाली दिलेल्या गोष्टीपासून दूर राहण्याचा आदेश शास्त्रकांरानी दिलेला आहे. १) दुराचारिणी स्त्रियांपासून दूर असणे, तोंडाने अशिल गोष्टी न बोलणे, प्रमाणातीत कामसेवन न करणे अनैसर्गिक मैथुन न करणे व दुसऱ्यांच्या वैवाहिक भानगडित न पडणे. पुरुषासाठी ह्या ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या स्त्रियांसाठीहि समजाव्यात. स्त्रियांनीहि परपुरुष व अधिक कामसेवनापासून दूर असावे व संयमी राहण्याचा प्रयत्न करावा.

३ परिग्रह परिमाणब्रत.

स्त्री, पुत्र, घर, सोने इत्यादि वस्तूंसंबंधी ही माझी आहे या प्रकारचा जो ममत्वभाव, त्या मोहास परिग्रह अशी संज्ञा आहे ; आणि ममत्व कमी करून या वस्तू कमी करण्याच्या निश्चयाला परिग्रपरिमाणब्रत म्हटलेले आहे. सर्वसाधारणतः लोक रुपया, पैसा, जमीन, इस्टेट इत्यादिकांसच परिग्रह मानतात. परंतु वास्तविक पाहतां, मनुष्याचा मोह (ममत्वभाव) किंवा तीव्र आकृति हाच परिग्रह आहे. या बाह्य वस्तु आसक्तीचे कारण असल्यामुळे त्यांना परिग्रह म्हटले आहे. या बाह्य वस्तूनाच जर परिग्रह मानले तर ज्या असंख्य लोकांजवळ कांहीच नाही, परंतु ज्यांच्या मनांत मोठमोठ्या अशा आकांक्षा सारख्या घोळतात ते सर्व अपरिग्रही समजले जातील. परंतु अशी स्थिती नाही. खरा अपरिग्रह तोच की ज्याच्याजवळ कांही नाही व ज्याच्या मनांत कोणत्याहि वस्तूची इच्छा नाही. कारण इच्छा झाल्यावर मनुष्य परिग्रजहाच संच केल्याशिवाय राहत नाही ; आणि संग्रहाची प्रवृत्ति वाढूं लागली की न्यायान्याच किंवा युक्तायुक्ततेचा विचार मनुष्य करीत नाही. नंतर मुनुष्य पैशाचा किडा होतो धनाचा स्वामी न राहता, त्याचा दास होतो द्रव्याचें दान करूनहि त्याचें ममत्व सुटत नाही. ते आपल्याजवळच नेहमी असावे असे त्यास वाटते. त्याला नेहमी अशी भिती वाटते की आपण तदिलेले द्रव्य कोणी फक्त करूं नये.

त्याला असे वाटते की आपली खूप कीर्ति व्हावी, लोकांनी आपले खूप बोलबाला व्हावा. हे सर्व ममत्वाचेच परिणाम आहेत. त्यांतून सुटका झाल्याशिवाय परिग्रहातून सुटका होऊं शकत नाही. जोपर्यंत आपण कोणतीहि वस्तु आपली म्हणून समजत नाही, तोपर्यंत तिच्या चांगल्या वाईटपणाने आपणास प्रसन्नता किंवा दुःख होत नाही. परंतु कोणत्याहि वस्तूविषयी ही माझी आहे असे ममत्व जेव्हा निर्माण होते, तेव्हा मनुष्यास तिची चिंता लागते. म्हणून ममत्वच परिग्रह आहे व तें कमी झाल्याशिवाय परिग्रहरूप पापापासून माणसाची सुटका होऊं शकत नाही.

ज्याप्रमाणे रूपये वगैरे बाह्य परिग्रह आहेत, त्याचप्रमाणे काम, क्रोध, मद, मोह इत्यादि भावहि अभ्यंतर परिग्रह आहे, बाह्य परिग्रहाप्रमाणेच हा अंतर्गत परिग्रहहि कमी केला पाहिजे. परिग्रह कमीकरण्याचा एकच उपाय आहे तो म्हणजे आपल्या गरजा लक्षांत घेऊन मनुष्याने रूपये, जमीन, इस्टेट वगैरे सर्व वस्तूंची एक मर्यादा निश्चित करणे. त्यामुळे त्यापेक्षा जास्त आपण आपल्याजवळ कांही ठेवणार नाही आणि अनावश्यक वस्तूंचा संग्रह आपोआप कमी होऊं लागेल आणि आवश्यक, तेवढे जवळ असल्याने खवतः त्यासहि कांहिं कष्ट होणार नाहीत आणि सर्व प्रकारच्या निराशेपासून व दुःखापासून तो दूर असल्यामुळे त्याचें जीवन सुखी व समाधानी बनेल. आज सर्वत्र जगांत जी आर्थिक विषमता पसरलेली आहे, त्याचे कारण मनुष्याचे अनावश्यक संग्रह ठेवतील व अनावश्यक संग्रह समाजांतील त्या व्यक्तींना वाढून देतील की ज्यांना त्यांची आवश्यकता आहे, तर आज जगांत जितकी अशांति पसरली आहे तितकी राहणार नाही व संपत्तीच्या वाटणीचा जो प्रश्न आज जगासमोर थैमान घालून उभा आहे, तो कोणत्याहि प्रकाराच्या कायद्याशिवाय बन्याच प्रमाणांत आपोआप सुटेल.

जगांतील सर्वलोकांची दुर्दम्य इच्छा पाहून, जैनाचार्य गुणभद्र स्वामीनी संसारांती प्राण्यांना उद्देशून खालीलप्रमाणे म्हटले आहे-

"आशागर्तः प्रतिग्राणि यस्मिन् विश्वमणूपमम् झं
कस्य किं कियदायति वृथा वो विषयैषित ॥ ३६ ॥" आत्मानु .

"प्रत्येक जीवांत आशांचा इतका मोठा साठा आहे की, त्यांत हे विश्व अगदी अणुसारखे भासेल. अशा परिस्थितीत सर्व विश्वाची जर वाटणी केली तर प्रत्येकाच्या हिश्याला किती बरे येईल ? म्हणून हे आशाळभूत प्राण्यांनो तुमची विषयोपभेगाची इच्छा व्यर्थ आहे . " प्रत्येक श्रावकाने विश्वांतील संपत्ति व तिच्यासाठी धडपणाऱ्या असंख्य प्राण्यांचा विचार करून धनाच्या तृष्णोपासून विरक्त असावे. कारण न्यायाने मिळवून मनुष्य आपले जीवन व्यतीत करूं शकतो परंतु धनाचा अतूट भांडार एकत्र करूं शंकणार नाही. हें अतूट भांडार फक्त पापाच्या कमाईने भरूं शकेल. श्री गुणभद्राचार्यानी सांगितल्याप्रमाणे

" शुद्धदेव्यनैविवर्धन्ते सतामपि न सम्पदः ।
न हि स्वच्छाम्बभिः पूर्णाः कदाचिदपि सिंधवः ॥ ४५ ॥" आत्मानु .

सज्जनांचीहि संपत्ति शुद्ध न्यायोपार्जित धनाने वाढूं शकत नाही. कोणी नदी स्वच्छ पाण्यांनी परिपूर्ण अशी कधी पाहिलेली आहे ?

नद्या ज्या तुङ्बुं भरतात त्या वर्षांत्रतूंतील गढुळ पाण्यानेच. त्याचप्रमाणे धनाची वाढहि न्यायाच्या कमाईने होत नी. म्हणून आवश्यक अशा धनाचे परिमाण करून, मानवी प्राण्यांनी अन्यायाच्या मिळकतीपासून दूर राहिले पाहिजे. त्यामुळे तो स्वतः सुखी होईल; व दुसरे लोकहि त्याच्यापासून होणाऱ्या दुःखापासून मुक्त होतील.

या व्रताचेहि ५ दोष आहेत. त्यांपासून श्रावकांने दूर असावे. १) लोभांत येऊन मनुष्य किंवा पशूंकडून अधिक काम करून घेणे. २) खूप फायदा होईल या इच्छेने युद्ध काळांत जसा केला गेला त्याप्रमाणे धान्यदिकांचा संग्रह करणे. ३) तसेच आपल्या जवळील वस्तू थोड्याशाच फायद्याने विकल्यामुळे किंवा नंतरची झालेली भाववाढ पाहून आपण न केलेल्या धन संग्रहाबद्दल हळहळ करणे. ४) योग्य फायदा झाला असतांनाहि अधिक लाभाची इच्छा करणे. ५) अधिक फायदा होत आहे असे पाहून, आपल्या परिग्रहाची केलेली मर्यादा वाढविणे. (या गोष्टीपासून श्रावकोने दूर असावे.)

श्रावकाचे भेद

श्रावकाचे ३ भेद आहेत. १) पाक्षिक २) नैष्ठिक ३) साधक, १) जो अंशतः हिंसेचा त्याग करून श्रावक धर्म स्वीकारतो त्या श्रावकास 'पाक्षिक' श्रावक म्हणावें. २) जो श्रावक निरनिचारणें श्रावक धर्माचे पालन करतो, तो 'नैष्ठिक' श्रावक होय. ३) व देशचारित्र पूर्ण करून जो आपलय साधनेंत लीन राहतो त्यास 'साधक' श्रावक म्हणावे . अर्थात् श्रावकाचे प्रारंभिक अवस्थेचे नांव पक्षिक, मध्यम अवस्थेचे नांव नैष्ठिक व पूर्ण अवस्थेचे नांव साधक आहे. याप्रमाणे अवस्थाभेदाने श्रावकाचे ३ प्रकार केलेले आहेत. त्याची माहिती खालील प्रमाणे.

पक्षिक श्रावक

पक्षिक श्रावकाने मागे सांगितलेले आठ मूलगुण पाळावयास पाहिजेत. पुढेपुढे आठ मूलगुणांत ५ अणुव्रताएवजी ५ क्षिरीफलांचा त्याग सांगितलेला आहे. ज्या वृक्षापासून दूध निघते, त्यास क्षीरवृक्ष व उदूबर म्हणतात. या फलांमध्ये अनेक जंतु असतात त्यासाठीच अमरकोषात उदुंबराचे नांव एक जंतु-फल असेहि आहे ; व दुसरें नांव 'हेमदुग्धक' असेहि आहे. कारण त्यांतून निघणाऱ्या दूधाचा रंग पिळसर वृक्षांचा फळे खाऊं नयेत. कारण त्यांत जंतु असतात. वृक्षांतून खाली पडल्यावर अंबर फुटते, तेव्हा त्यातून अनेक वस्तु उडतांना दिसून येतात. म्हणून असली फळे व मद्य, मांस, मधु यांचा त्याग करावा. प्रत्येक पाक्षिक श्रावकाने इतके तरी कमीतकमी केलेंच पाहिजे. दा.-

'पिघ्लोदुम्बरप्लक्षवटफल्युफलान्यदन् ।

हन्त्याद्राणि त्रसान् शुष्काण्यपि स्वं रागयोगतः ॥ १३ ॥' सागारधर्मा.

पिंपळ, वड, उंबर, पाकर व कटुंबर यांची कच्ची फळे जो खातो तो त्रस अर्थात् चालणाऱ्या फिरणाऱ्या जंतूचा धात करतो ; कारण त्या फळांत असें जंतु दिसून येतात व

जो त्यांना सुकवून खातो त्यांत अति आसक्ति असल्यामुळे तो आपला स्वतःचाच घात करतो. म्हणून या प्राथमिक (पाक्षिक) श्रावकाने अशा तंहेच्या फळांचा त्याग करावा. त्याचप्रमाणे त्याने रात्रीभोजन करू नये व पाणी गाळून प्यावें त्याचप्रमाणे हिंसा, खोटे बोलणे, चोरी, अब्रम्ह व परिग्रह सोडण्याचा यथाशक्ति अभ्यास करावा. तसेच जुवा ख्योळणे, वेश्यागमन, शिकार, परस्त्रीसेवन, वगैरे सात व्यसनेंहि सोडावीत. दररोज जिमंदिरांत जाऊन अरहंत देवाची पूजा करावी. गुरुंची सेवा करावी व सुपात्रांना दान द्यावे. तसेच इतर जी धार्मिक कृत्ये व कीर्ति वाढविणारी कार्ये करीत असावे. उदा. दीअनाथाकरिता अन्नवस्त्रे, औषधालये वगैरेची व्यवस्था करणे व आपल्या मुलामुलींना योग्य बनवून सुपात्र व्यक्तीबरोबर त्यांचा संबंध जोडून द्यावा.

नैष्ठिक श्रावक

नैष्ठिक श्रावकाचे ११ दर्जे आहेत. हे दर्जे या क्रमाने ठेवलेले आहेत की हळूहळू चढत श्रावक आपला आध्यत्मिक विकास, करीत राहून जीवानाच्या अंतिम ध्येयापर्यंत तो जाऊन पोहोचू शकतो. जैनशास्त्रांत या अकरा प्रतिमा म्हणतात. त्यांचे संक्षिप्त विवेचन पुढील प्रमाणे-

- १) दर्शन प्रतिमा:- पाक्षिक श्रावकाचा जो आचार अगोदर सांगितला आहे, त्याचे पालन करून ज्याची श्रद्धा पक्की व विशुद्ध झाली आहे ; सांसारिक भोगोपभोगांपासून जो विरक्त होत चालला आहे, म्हणजेच विषयोपभोग भोगत असतांनाहि त्यासंबंधीची आसक्ती ज्याची राहिली नाही ; ज्यांचजे चित्त पंचपरमेष्ठींचय चरणी नेहमी लीन झाले पुढचे गुण मिळविण्याची उत्कंठा ज्यास लागली आहे; व आल्या भरणपोषणाकरतो न्यायमार्गानेच जो आजीविका मिळवितो, तो तर करीत नाहीच पण त्यांचा व्यापार खतः करीत नाही किंवा दुसऱ्याकडून करवीत नाही ; व अशा कार्यास कोणास संमती देत नाही ; मद्यपान करणाऱ्याबरोबर ख्या ाण्यापिण्याचा व्यवहार करीत नाही. ज्या खाद्यपदार्थावर बुरा आला असेल, अगर ज्याचा खादहिभाजीपाला अगर फळे

तो सोडून देतो. सूर्योदयानंतर एक मुहूर्ताने व सूर्यास्त होण्याच्या एक मुहूर्त अगोदरच त्याचें सर्व खाणे पिणे होते ; वेश्यासेवनापासून तो दूर असतोच ; पण तिच्याशी तो कशाही प्रकारचा संबंध ठेवत नाही ; व त्या बाजूने फिरकतहि नाही. दुसऱ्याचे द्रव्य न्यायालयांत जाऊन अगर अन्य मार्गानी हडपण्याचा प्रयत्न करीत नाही, शिकार खेळत नाही, व चित्रे वगैरेतील जिवजंतूचीहि जो हत्या करीत नाही ; जो परस्त्रीशी संबंध ठेवणे तर बाजूलाच राहिले ; पण मुक्तीच्या आईवडीलांच्या सांगण्याशिवाय तो दुसऱ्यांच्या मुलामुलींचा विवाह जुळवून देत नाही व जें काम वार्डट समजून स्वतः सोडून दिलें आहे, ते तो दुसऱ्यांकडूनहि करून घेत नाही व संकल्पी हिंसेचा संपूर्ण त्याग करतो. आरंभादिक कार्ये त्यांची स्वतःपुरतेच मर्यादित असतात, कारण असली कामे दुसऱ्याकडून करून घेतली तर 'अहिंसाणुव्रत जितके शुद्ध रहावयास पाहिजे तितके ते शुद्ध रहात नाही. तो नैष्ठिक श्रावक होय. आपल्या पत्नीशीहि तितक्याच प्रमाणांत भागभोगतो की, जितके मानसिक व शारीरिक संताप शमण्यास आवश्यक आहेत, कामापभोगापेक्षा संतान उत्पत्ति हाच त्याचा उद्देश असतो, आपल्या मुलाबाळांना तो सदाचारी बनविण्याचा प्रयत्न करतो, आपल्या वृद्धावस्थेत त्यांच्यावर आपल्या घरादारांचा भार सोपवून आत्मोन्नतींच्या मार्गास स्वतः लागतो. ही सर्व दार्शनिक श्रावकाचे कर्तव्ये आहेत.

- 2) व्रतिक :-ज्यांचे सम्यग्दर्शन व आठ मुलगुण परिपूर्ण झाले आहेत व जो मायाचाराने किंवा भविष्यकाळी विषयसुख भोगण्यास मिळावेत, या आशेने व्रताचें पालन करीत नाही तर राव्देषादि विकारावर विजय मिळवून समाताभाव मिळविण्याच्या दृष्टीने व्रतपालन करतो. तो व्रतिक श्रावक होय. हा व्रतिक श्रावक ५ अणुव्रतांचे पालन निर्दोष करतो, व त्यांच्या विकासासाठी पुढील शीलांचेहि पालन करतो. ते सात शील याप्रमाणे-१ दिग्व्रत, २ देशव्रत, ३ अनर्थदंडव्रत, ४ सामायिक, ५ प्रोषधोपवास, ६ भोगोपभोग परिणाम, ७ अतिथिसंविभाग,

१ दिग्ब्रतः-या श्रावकाने आपल्या सर्व उर्वरित आयुष्यांत जाण्यायेण्याच्या व देण्याघेण्याच्या क्षेत्राची मर्यादा करावयास पाहिजे, उदा. या स्थानापर्यंत माझा संबंध राहील. त्याच्या बाहेर खूप लाभ होणार असूनहि मी व्यापार करणार नाही. अशा नियमाने मनुष्याचे तृष्णेचे क्षेत्र मर्यादित होते ; व विदेशी व्यापाराचे नियमन मर्यादित होऊन देशाची संपत्ति परदेशी जाणेहि थांबते. हें नैष्ठिक श्रावकाचे दिग्ब्रत होय.

२ देशयव्रतः-वरील प्रमाणे आमरण केलेल्या मर्यादेमध्ये हि आपल्या गरजा व यातायात लक्षांत घेऊन, कांही काळासाठी वरील मर्यादांचय आंत, एखाद्या विशिष्ट स्थानापर्यंतच मी जाण्यायेण्याचा किंवा देण्याघेण्याचा व्यवहार करीन, अशी प्रतिज्ञा करणे हे देशव्रत होय.

३ अनर्थदंडव्रतः-निष्कारण दुसऱ्या प्राण्यांना त्रास होईल असे कोणतेहि कार्य न करणे, हे अनर्थदंडव्रत होय. संक्षेपतः अशी कामे ५ प्रकारांत विभागली आहेत-

१ पापोपदेश, २ हिंसादान, ३ दुःश्रुति, ४ अपध्यान, व ५ प्रमादचर्या. १ पापोपदेशः-जे लोक हिंसारिदकांनी आपली उपजीविका करतात, त्यांना हिंसादिकांचा उपदेश देऊ नये. उदा. पादध्याला कोणत्या एका विशिष्ट स्थानी हरीण वगैरे प्राणी बसतात ते सांगू नये किंवा ठगांना व चोरांना अमुक एका विशिष्ट स्थळी दरोड्याची किंवा चोरीची संधी आहे असें सांगू नये ; तसेच चार चौघे बसतात अशा ठिकाणी अशा प्रकारच्या गप्पासप्पाहि करू नयेत.

२ हिंसादानः-ज्या साधनाने दुसऱ्याचे प्राण जाऊ शकतील असे विष, शस्त्रे वगैरे हिंसेचे साहित्य दुसऱ्यास देऊ नयेत.

३ दुःश्रुतिः-जी पुस्तके किंवा शास्त्रे वाचल्याने अगर ऐकल्याने मन कलुषित होते ; किंवा कामवासना जागृत होते ; अगर दुसऱ्यांना मारण्याचे भाव होतात अथवा हृदयामध्ये गर्व व दुरभिमान उत्पन्न होतो अशी शास्त्रे व पुस्तके स्वतः ऐकू नयेत व दुसऱ्यासहि ऐकवू नयेत.

४ अपध्यान:- याचें मरण होवो, हा तुरुंगात जावो, अमक्याच्या घरी चोरी होवो. किंवा त्याच्या स्त्रीच हरण केल्या जावो, एखाद्याची इस्टेट विकली जावो, किंवा बरबाद होवो अशा प्रकारचे दुष्ट विचार मनांत येऊ नयेत.

५) प्रमादचर्या:-जरुरी शिवाय जमिन खोदणे, पाणी सांडणे आग जाळणे, वारा घेणे, किंवा झाडे (वनस्पती) तोडणे, असली कामे करू नयेत. अशा प्रकारची कामे करण्याने आपणांस कांहीहि फायदा होत नाही. उलट नुकसान होऊन दुसऱ्यांना मात्र त्रास पोहोचतो. होत नाही. उलट नुकसान होऊन दुसऱ्यांना मात्र त्रास पोहोचतो. अश्लील चर्चा करणे. शरीराने कृत्स्नित गोष्टी करणे, निष्कारण बडबड करणे, व आपल्याला कांही फायदा होवो अगर न होवो दुसऱ्याला कांही त्रास होईल किंवा काय याचा विचार न करतां कामे करणे त्याचप्रमाणे भोगापभोगांची साधने जरुरीपेक्षा जास्त बाळगणे या गोष्टी या श्रावकाने करू नयेत.

६) सामायिक:-सकाळी व संध्याकाळी एकांत स्थळी कांही काळासाठी हिंसा वगैरे व पापांपासून विरक्त होऊन आत्मध्यान करण्याचा अभ्यास करावा. मन, वचन, काय स्थिर करीत असतांना आत्मा व त्याचें अंतिम साध्य मोक्ष यांचे चिंतन करावे. मन, वचन, काय एकाग्र करणे अत्यंत कठीण असले तरी तें कष्टसाध्य आहे. सुरवातीस कांही दिवस त्रास होईल, शरीर निश्चल राहणार नाही, मनांत अनेक विचारांचे काहूर माजेल, पाठ लवकर लवकर म्हणून संपविण्याची वृत्ति सुरुवातीस आढळून येईल, पण ती रोकावयास पाहिजे. पण हे जेव्हा साध्य होतात तेव्हा मनुष्यास बरीच आध्यात्मिक शांति मिळते.

७) प्रोबधोपवास:-प्रत्येक अष्टमी व चतुर्दशीस मन, वचन, कायेची स्थिरता व एकाग्रता चांगली व्हावी या उद्देशाने उपवास करावयास पाहिजे. त्या दिवशी कांहीहि खाऊं पिऊं नये. परंतु असा उपवास ज्यांच्याकडून होत नसेल त्यांनी फक्त पाणी प्यावें व तेवढ्या वरहि ज्यांचे भागत नसेल त्यांनी एकवेळेस हलकं सात्त्विक भोजन करावे. जो उपवास करू इच्छितो त्याने अष्टमी व चतुर्दशीच्या पहिल्या दिवशी दुपारी भोजन करून उपवासाची प्रतिज्ञा घ्यावी आणि घरगुती व

इतर व्यवहार बंद करून एकांत स्थानी जावे व आपला काळ आत्मचिंतन व स्वाध्याय करण्यांत प्रवृत्त व्हावे व रात्री विश्रांति घ्यावी. या प्रमाणे सर्व दिवस घालविल्यावर अष्टमी व चतुर्दशीचा दिवसहि त्याचप्रमाणे घालवून दुसऱ्यादिवशी दुपारी पाहुणे व (अतीथी मुनी वगैरे साधूना) आहार देऊन मग आपण निरासक्तीने भोजन करावे. उपवास म्हणजे केवळ पोटाला उपवास देणे एवढाच अर्थ नसून पाचहि इंद्रियांना उपवास घडवावा असा त्याचा अर्थ आहे. आहाराचा त्याग करून जर मनुष्याचे चित्त पांचीहि इंद्रियांच्या विषयांत लागलेले असेल, चांगले चांगले स्वादिष्ट भोजन, सुंदर स्त्रिया, सुगंधी द्रव्ये किंवा मधुर संगीत ऐगण्याकडे मन जात असेल, तर हा उपवास निरर्थक आहे.

६) भोगोपभोगपरिमाण:-भोगोपभोगांच साधनाचे कांही कालाकरिता परिमाण करावे. उदा. या वस्तूंचा या काळार्पर्यंतच मी उपभोग घेईन अशी मर्यादा केल्यानंतर त्यापेक्षा अधिक वस्तूंची इच्छा करू नये. जी वस्तु एकच वेळ भोगली जाते तिला 'भोग' म्हणतात. जशी फुलांची माळ किंवा भोजन, जी वस्तु पुनःपुनः भोगण्यांत येऊ शकते तिला उपभोग म्हणतात. जसेः- वस्त्र. या दोन्ही प्रकारच्या वस्तूचा नियम करावयास पाहिजे. अशा नियमाने गृहस्थाच चित्तवृत्तीचे नियमन होते. व अनावश्यक भोगोपभोग आणि संग्रह बंद होतो, आणि त्यामुळे दुसऱ्यांनाहि त्या वस्तु सहजासहजी मिळू शकतील.

जो मनुष्य भोगोपभोगांची साधने कमी करून आपल्या गरजा कमी करतो, त्याचा त्यामुळे खर्चहि कमी होतो. खर्च कमी झाल्यामुळे त्याची धनाची आवश्यकताहि कमी होते. आणि त्यामुळे न्यायान्यायाचा विचार न करतांहि पैसे मिळविण्याची तुष्णा माणसास सतावित नाही. त्यासाठीच लिहिले आहे-

'भोगोपभोगकृशनात् कृशीकृतधनस्पृहः ।

धनाय कोङ्पालादि क्रियाः करोति कः ॥' सागारधर्मा.

अर्थः-भोग व उपभोग कमी केल्याने ज्याची धन तुष्णा कमी झाली आहे, असा कोणता मनुष्य धनासाठी पोलीस वगैरेसाखी निर्दयपणाची नोकरी पत्करील ?

म्हणून भोगोपभोगांचे परिमाण करणारा आपल्या उपजीविकेसाठी दुसऱ्यांना त्रास होईल असे कोणतेच काम करणार नाही, त्यांच खाणे पिण अत्यंत साधे, सात्त्विक शुद्ध असते. मद्य, मांस, मधु तर तो सेवन करीत नाहीच, परंतु जे मादक व पचण्यास कठीण असे गरिष्ठ पदार्थ असतील, त्यांचेहि तो सेवन करीत नाही. त्याच्या भोजनांत शरीरपोषक आहार असतो परंतु स्वास्थ्य बिघडविणारे अगर इंद्रियांना उत्तेजित करणारे पदार्थ असत नाहीत. प्रकृति विरुद्ध व संयोगाविरुद्ध आहारतो कधीच करीत नाही. भाजीपाला चांगला पाहून शुद्ध करूनच तो खातो. आलु, गाजर, मुळा वगैरे सारखे जमीनीत उगवणारे पदार्थ तो खात नाही कारण अशा पदार्थात जैनमताप्रताणे पुष्कळसे जीव राहतात. लौकीक दृष्टनेहि जो भाजीपाला सूर्याच्या प्रकाशांत वाढत नाही, तो तामसी आहार म्हणविला जातो. पुष्कळशा जीव राहतात. लौकीक दृष्टीनेहि जो भाजीपाला सूर्याच्या प्रकाशांत वाढत नाही, तो तामसी आहार म्हणविला जातो. पुष्कळशा रोगांत डॉक्टरहि असे पदार्थ खाण्याचा निषेध करतात. पावसाळ्यांत पालेभाजी व न दळलेले मुग, उडीद वगैरे धान्यहि खात नाहीत; कारण त्यावेळी अशा पदार्थात पुष्कळसे जीवजंतु असतात.

७) अतिथिसंविभाग:-दररोज भोजन करण्यापूर्वी आपल्या दारी उभे राहून संसार विरक्त अशा खन्या साधूंची प्रतिक्षा करावी व कोणी मुनि, साधू त्याबाजूने जाऊ लागले तर त्यांना आदराने थांबवून आपल्यासाठी बनविलेल्या भोजनांतून भक्तीपूर्वक आहार द्यावी व नंतर स्वतः भोजन करावे.

याप्रमाणे श्रावकाचे हे सात शीलव्रत सांगितलेले आहेत. यापैकी पहिली तीन 'गुणव्रते' समजली जातात. कारण ही पाळल्याने पहिली पांच अणुव्रते अधिक दृढ होतात व त्यांत विशेषता येते. पुढची चार 'शिक्षाव्रते' आहेत. कारण त्यांच्यामुळे मुनिधर्म ग्रहण करण्याचे शिक्षण मिळते. शिक्षा म्हणजे अभ्यास. पुढील गुणांच्या प्राप्तीसाठी अभ्यास म्हणून जी व्रते केली जातात, ती शिक्षाव्रते होत.

३) सामायिकी:- व्रत प्रतिमाधारी श्रावक जेव्हा ३ वेळ सामायिक करतो त्यावेळी कितीही कष्ट झालें किंवा अत्यंत कठीण अशा आपत्ती आल्या तरी

आपल्या ध्यानापासून जो विचलीत होत नाही, व मन, वचन, काय, एकाग्र व स्थिर ठेवतो, त्यास सामायिक प्रतिमाधारी श्रावक म्हणतात. अशी एकाग्रता अत्यंत कठीण असली तरी अभ्यासाने ती साध्य होते. त्याचा उद्देश आत्म्याची शक्ती केंद्रीभूत करणे हा आहे. वर ब्रतांत सामायिक सांगितले असले तरी ते अभ्यासरूप असून हें ब्रतस्वरूप आहे.

४) प्रोषधोपवासी:-वर अष्टमी चतुर्दशीला प्रोषधोपवास करण्याची विधी सांगितली आहे. तीच येथेहि जाणावी. फरक इतकाच की तेथे अभ्यासरूपाने उपवासाचे विधान आहे व येथे ब्रतरूपाने तें करावयास पाहिजे.

५) सचित्तविरतः:- पहिल्या चार प्रतिमाचे पालन करणरा दयाळू श्रावक जेव्हा हिरवा भाजीपाला, फळफुले वगैरेहि खाण्याचा त्याग करतो, तेव्हा त्यास 'सचित्त-विरत' श्रावक म्हणतात. मुख्यतः त्यागाचा उद्देश संयम पाळणे हा आहे. संयमाचे दोन प्रकार आहेत. १ प्राणी संयम व २ इंद्रियसंयम. प्राण्यांचे रक्षण करणे यास प्राणीसंयम म्हणतात. व इंद्रिये वश करणे हा इंद्रिय संयम होय. प्रत्येक प्रकारच्या त्यागांत दोन्ही प्रकारचे संयम पाळणे हा उत्तम पक्ष होय. परंतु दोन्ही संयम पाळणे शक्य झाले नाही तर निदान एक प्रकारचा संयम तरी अवश्य आहे. जैनसिध्दांताप्रमाणे हिरव्या वनस्पतीच्या दोन अवस्था आहेत. १ सप्रतिष्ठीत २ अप्रतिष्ठीत. सप्रतिष्ठीत अवस्थेमध्ये प्रत्येक तनस्पतींत अनेक जीव राहतात, व त्यासाठीच अशा वनस्पतींना अनंतकाय म्हणतात व अप्रतिष्ठीत अवस्थेतील एकच जीव असतो, म्हणून सप्रतिष्ठीत किंवा अनंतकाय अवरथेत जोपर्यंत ती वनस्पती आहे तोपर्यंत ती खाऊ नये. कारण त्यामुळे अनंत जीवांचा घात होतो. परंतु जेव्हा ती वनस्पती अप्रतिष्ठीत होते, म्हणजे जेव्हा तिच्यांत अनंत जीवांचा वास असत नाही, तेव्हा तिला अचित्त करून खावे. सचित्ताचे अचित्त करण्याचे अनेक प्रकार आहेत. जसे:- सुकविणे, गरम करणे, शिजविणे किंवा चाकू वगैरेने कापणे इत्यादि. अशा करण्याने सचित्त वनस्पति अचित्त होते. तेव्हा असा प्रश्न कोणी विचारील की सचित्ताला अचित्त करून खाण्यांत काय फायदा आणि जीवरक्षा तर त्यांतहि होत नाही. त्याचे उत्तर असे सचित्तपदार्थ अचित्त करण्याने जीवरक्षण व

प्राणी संयम पाळला गेला नाही, तरी इंद्रिय संयम पाळला जातो, कारण सचित वनस्पती पौष्टिक व उनमादक असते. तर सांगितलेल्या प्रकाराने ती अचित केल्यास त्यांतील पौष्टिक तत्व नष्ट होऊन त्यांतील उन्मादकता निघून जाते व ती इंद्रिय विकारात कारणीभूत होत नाही ; परंतु शारीरिक स्थिती मात्र कायम ठेवतात. धार्मिक दृष्टीने इंद्रियांत विकार होऊ देता शरीराची स्थिती जे चांगले ठेवू शकेल तेच भोजन श्रेष्ठ समजले जाते. या दृष्टीनेच पांचवी प्रतिमाधारी हा श्रावक इंद्रियोन्मादक सचित वनस्पतीच्या भक्षणाचा त्याग करतो.

जैनशास्त्रांत सप्रतिष्ठीत व अप्रतिष्ठीत वनस्पती ओळखण्याची अनेक चिनहे आहेत. उदा. जी वनस्पती मग तिचे मूळ असो, साल असो पान, फुल किंवा फळ असो-ती तोडल्यावर लवकर तिचे दोन समान तुकडे होतात ती सप्रतिष्ठीत व जी एकीकडून तोडण्याचा प्रयत्न केला असता, दुसऱ्या कोठून तरी तुटते ती अप्रतिष्ठीत वनस्पती होय. जी वनस्पती सोलली असतांना तिची मोठी साल निष्छाते, ती सप्रतिष्ठीत व जिची साल पातळ निघते ती अप्रतिष्ठीत होय. ज्या वनस्पतीच्या शिरी किंवा धारा स्पष्टपणे निघत नाहीत किंवा आंतील फांका निरनिराळ्या झाल्या नाहीत ती सप्रतिष्ठीत व जिच्या फांका अलग अलग होतात किंवा जिच्या शिरा व धारा स्पष्ट उमटून दिसतात ती अप्रतिष्ठीत वनस्पती होय.

६) दिवा मैथुन विरत:- वरील पांच प्रतिमाधारी श्रावक जेव्हा दिवसा मन वचन कायेने सर्व स्त्री मात्रांच्या सेवनाचा त्याग करतो तेव्हा त्यास दिवामैथुनविरत प्रतिमाधारी म्हणतात. पांचव्या प्रतिमेस इंद्रियोन्मादक वस्तूंच्या खाण्यापिण्याचा त्याग करून इंद्रियसंयम करण्याचा प्रयत्न करण्यास सांगितले आहे. तर सहाव्या प्रतिमेंत दिवसा कानभोगाचात्याग करून त्याची काम लालसा फक्त रात्रीपुरतीच मर्यादित केलेली आहे. कांही असे म्हणतात की दिवसा मैथुन तर फार थोडे लोक करतात तेव्हा त्याचा त्याग करविण्यांत काय विशेषता आहे ? परंतु मैथुनाचा संबंध केवळ शारीरीक भोगापुरताच मर्यादित नाही. तर वचनानेहि तशा गोष्टीची चर्चा न करणे व मनांत ते विचार न येऊ देणे या गोष्टी या प्रतिमेंत समाविष्ट आहेत. तसेच दिवसां मनुष्याच्या दृष्टीसमोर असे अनेक स्त्री, पुरुष

येतात की ज्यामुळे त्यांची कामवासना जागृत होऊं शकेल म्हणून अशा प्रकारच्या प्रवृत्तीपासून दूर राहून पुढील ब्रम्हचर्य प्रतिमेकडे त्यास नेणे हाच यांतील ध्येय बिंदु किंवा उद्देश आहे.

७) ब्रम्हचर्य:- वर सांगितलेल्या संयमाच्या अभ्यासाने आपल्या मनाला वश करून जो मन वचन कायेने कधीहि कोणत्याहि स्त्रीचे सेवन करीत नाही त्यास ब्रम्हचारी म्हणतात. वर सहाव्या प्रतिमेंत दिवसामैथुनाचा त्याग सांगितला. सातव्या प्रतिमेत नेहमी करितांच रात्रीसुध्दा मैथुनत्याग करून ब्रम्हचारी होतो. ब्रम्हचर्याचे फायदे सांगणे म्हणजे सुर्याला दिवा दाखविणे आहे. आत्मिक शक्ती एकत्रित करण्यासाठी ब्रम्हचर्य हें अपूर्व साधन आहे. मात्र ते स्वेच्छेने पाळले पाहीजे. अनिच्छेने किंवा जबरदस्तीने पाळावयाच्या ब्रम्हचर्याने शारीरिक किंवा मानसिक कोणताच फायदा होत नाही. कारण ब्रम्हचर्याचा उद्देश शारीरिक कामभोगापासून निवृत्ती एवढाच नाही तर पांचहि इंद्रियांना आपआपल्या विषयभोगापासून निवृत्त करणे याचेच नांव ब्रम्हचर्य आह. जर केवळ कामेंद्रियाचेच नियंत्रण केले व दुसऱ्या इंद्रियांवर ताबा ठेवला नाही, तर कामेंद्रियावरहि माणसाचे नियंत्रण राहणार नाही.

८) आरंभधिरत:- पहिल्या सात प्रतिमाधारी श्रावक जेव्हा आपल्या उपजीविकेच्या साधनांचा- शेती, नोकरी, व्यापार वगैरे करण्याचा व करविण्याचात्याग करतो तेव्हा तो आरंभविरत म्हणविला जातो. ब्रम्हचर्य धारण करून आपल्या कौटुंबिक जीवनाची त्याने अगोदरच मर्यादा केलेली असते व आपली मुलेंबाळे कमविण्यालायक झाली आहेत, असे जेव्हा त्याला आढळून येते तेव्हा तो विरक्त होतो, मात्र तो त्यांना फक्त कामधंद्यासंबंधी सांगतो किंवा अनुमति देतो.

९) परिग्रहविर:- पहिल्या आठ प्रतिमा धारण करणारा श्रावक, जेव्हा अपली जमीन, इष्टेट वगैरेवरील ममत्व सोडतो, तेव्हा त्यास परिग्रहविरत श्रावक म्हणतात. या प्रतिमेंत असतांना श्रावक आपला सर्व उद्योग-धंदा पुत्रांच्या स्वाधीन करतो, पण संपत्तीवरील आपला हक्क कायम ठेवतो. आपला मुलगा चांगल्या रीतीने उद्योगधंदा करूं शकेल, व सर्व संपत्तीहि त्याच्या ताब्यांत दिली तरी तो

तिचें चांगल्या रीतीने रक्षण करूं शकेल असे जेव्हा त्यास आढळून येते, तेव्हा तो पंचासमोर आपल्या मुलाला किंवा दत्तक मुलाला बोलावून सांगतो 'बाळ आजपर्यंत आम्ही हा गृहस्थधर्म पाळला आता विरक्त होऊन आम्ही तो सोडून देतो आमचे स्थान आता तू स्वीकार. आत्मशुद्धीसाठी आत्मशुद्धी करूं इच्छिणाऱ्या आपल्या पित्याचा मार सांभाळून जो त्यास सहाय्य करतो तोच खरा पुत्र होय. आणि जो असे करीत नाही तो पुत्र नसून शत्रु आहे. तेव्हा माझे हे धन, धार्मिककार्य आणि कुटुंबीजनांचा भार सांभाळून माझा भार हलका कर. कारण यांतून मुक्त झाल्याशिवाय कोणीहि कल्याणार्थी आपले कल्याण करूं शकणार नाही. मुमुक्षु लोकांस सर्व त्यागच पथ्यकर आहे. " याप्रमाणे सर्व कांही पुत्रावर सोपवून गार्हस्थी जबाबदारीतून तो मुक्त होतो, परंतु इतके करुनहि तो घर सोडत नाही. फक्त उदासीन होऊन कांही काळपर्यंत तो घरांत राहतो व मुलगा गृहकार्यात किंवा उद्योगधंद्यात जी कांही सल्ला विचारील ती तो त्यास देत असतो.

१०) अनुमतिविरत:- पहिल्या नऊ प्रतिमांचा अभ्यास केलेला श्रावक जेव्हा आपला मुलगा आपल्या संमतिशिवायहि सर्व प्रकारचा कार्यभार सांभाळतो तेव्हा देणेंघेणे, शेती, वाणिज्य, विवाह आदि लौकिक कार्यामध्ये सर्वप्रकारची अनुमति देणे बंद करतो. तेव्हा त्यास अनुमतिविरत श्रावक म्हणतात. अर्थात् तो घरांत न राहतां मंदीर वगैरेमध्ये राहूनच आपला वेळ स्वाध्याय, तप वगैरेंतच घालवितो. मध्यान्हकालीन सामायिक केल्यानंतर आपल्या किंवा दुसऱ्यांच्या घरी भोजन करतो. भोजनांत त्याला कोणल्याच प्रकारची आसक्ती नसते. आपल्या ब्रतनियमादिकानुसार जें मिळेल तें तो खातो व कार्य चांगले होणार नाही म्हणून शरीराची स्थिती टिकून राहण्यासाठी भोजन करतो, कांही दिवस गेल्यानंतर जेव्हा तो पाहतो की आता मी घर साडू शकतो तेव्हा आपले गुरुजन, बांधव, पुत्र वगैरेची सम्मति घेऊन घर सोडतो.

११) उद्दिष्टविरत:- ही अंतिम प्रतिमाधारी श्रावक आपल्यासाठी जो आहार बनविला असेल त्या आहाराचें ग्रहण करीब नाही म्हणून त्यास उद्दिष्टविरत

म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत. यांतील पहिल्या प्रकारचा श्रावक पांढरी लगोटी नेसतो व फक्त पांढरी चादर आपल्या जवळ ठेवतो. त्याचप्रमाणे कातरी किंवा वस्तन्याने केस काढतो. ज्या कोणत्या स्थानावर बसावयाचें किंवा निजावयाचें असेल ते स्थान अगदी कोमल वस्त्र वगैरेंनी साफ करून कोणत्याहि जीवजंतूना बाधा पोहचणार नाही याची खात्री करून घेऊन मगच बसतो किंवा झोपतो.

याच पहिल्या प्रकारच्या श्रावकाचेहि आणखी दोन विभाग आहेत. एक अनेक घरांतून भिक्षा मागून आणतो व दुसरा एका घरीच भिक्षा घेतो. जो अनेक घरांतून भिक्षा मागून आणतो, तो भोजनाच्या वेळी श्रावकाच्या घरी जाऊन त्याच्या अंगणांत उभा राहून "धर्मलाभ होवो" असे म्हणून भिक्षा मागतो किंवा मौनपूर्वक आपणास पात्र दाखवून निघून जातो. जर कोणी श्रावकांनी कांही दिले तर तें तो आपल्या पात्रांत घेतो. परंतु तेथे जास्त वेळ थांबत नाही व तेथून दुसऱ्या श्रावकाचय घरी भोजन करण्यास सांगितले तर दुसऱ्या घरून जे आणले असेल ते प्रथम खाऊन मागाहून आवश्यकतेनुसार त्या श्रावकाच्या घरी भोजन करतो. असे कोणी म्हटले नाही तर जरून तितक्या घरी जाऊन आपल्या गजरेपुरते मिळाले म्हणजे ज्या ठिकाणी शुध्द प्राशुक पाणी असेल तेथे नीट पाहून भोजन करतो. खातेवळी रुचीकडे लक्ष्य देत नाही किंवा कोठुन चांगले मिळाले, कोठे काय होते, कसे होते, रुचकर किंवा अरुचकर असल्या गोष्टीकडे त्याचे लक्ष नसते. भोजनानंतर आपले उष्टे भांडे स्वतःच घासून ठेवतो. अहंकाराला बळी पडून जर तो दुसऱ्यांकडून भांडी धुवून घेर्इल तर तो असंयम समजला जातो, आणि भोजनानंतर गुरुजवळ येईपर्यंत मध्ये जे जे काही त्याने केले असेल ते सर्व त्यांना सरळ सरळ सांगतो. जो उत्कृष्ट श्रावक एका घरीच भिक्षा ग्रहण करतो, तो कोणी एखाद्या मुनीच्या मागाहून श्रावकाच्या घरी जाऊन भोजन करतो व असे भोजन मिळाले नाही तर उपवास करतो.

या अकराव्या प्रतितेतील श्रावक हा नेहमी मुनीजवळ राहतो. त्याची सेवाशुश्रेष्ठ करतो व अंतरंग आणि बहिरंग तप करतो. विशेषतः वैयावृत्यतप अधिक निष्ठेने करतो. मुनिजनांना कांही कष्ट झाले असतां ते निवारण करण्याचा

प्रयत्न यास वैयावृत्त म्हणतात. रोग्याची शुश्रूषा करणे, अशक्त मुनीना साहाय्य करणे, वृद्धांचे पायदाबणे वगैरे तो आनंदाने करतो. वैयावृत्याचे फार महत्व आहे. कारण त्यामुळे त्याची (घृणाभाव) किळस नाहीशी होऊन सेवा भावनेस प्रोत्साहन मिळते व वात्सल्याची वृद्धि होत, त्याचप्रामणे अशा दुःखीकर्षी मुनीना आपली काळजी घेणारा कोणी आहे हे पाहून त्यांना ओकेओके किंवा एकाकी न वाटतां हायसे वाटते.

या प्रतिमेतील दसन्याप्रकाराचा उत्कृष्ट श्रावकहि पहिल्याप्रमाणेच सर्व क्रिया करतो. फरक एवढाच की डोके व दाढीचे केस तो हातानेच ओढून काढतो या क्रियेस 'केशलोच' म्हणतात. त्यास फक्त एक लंगोटच असते व मुनीप्रमाणे हातांत एका मोराच्या पंखांची पिच्छिंच असते. तिने तो आपल्या बसण्याउठण्याचे स्थान साफ व जंतू रहित करतो. तसेच श्रावकांच्या घरी जाऊन त्याने प्रार्थना केल्यावर त्याच्या घरी हातांतच भोजन करतो कोणतेच भांडे जवळ ठेवीत नाही. डाव्या हाताच्या करंगळीत उजव्या हाताची करंगळी फसवून दोनही हातांनीच तो आपले पात्र बनवितो. गृहस्थ डाव्या हाताच्या तळहातावर आहार ठेवत जातो व तो उजव्या हाताच्या चार बोटांनी तो घास घेऊन पाहून मग तोंडांत घालतो. हे श्रावक उत्तमोत्तम ग्रंथाचा स्वाध्याय करतात, व रिकाम्या वेळी संसार, शारीर वगैरेच्या स्वभावाबद्दल मनांत चिंतन करतात.

याप्रमाणे नैष्ठिक श्रावकाचे हे अकरा दर्जे आहेत. हे क्रमाक्रमानेच पाळावयाचे असतात. सुरवातीच्या प्रतिमा व तत्संबंधीच्या क्रिया न करतां एकदम वरच्या दर्जात तो प्रविष्ट होऊं शकत नाहीत व यदाकदाचित् कोणी आगेकूच केली तर त्याला त्या दर्जाचा श्रावक म्हणतां येणार नाही. जैनधर्मात शक्त्यनुसार केल्या गेलेल्या कार्यालाच अधिक महत्व आहे, मागची प्रतिमा सोडून देऊन पुढे उड्हाण करणाऱ्याकडून पुढील प्रतिमांचा निर्वाह नीट होऊं शकत नाही. तसेच आपली जबाबदारी सोडून देण्याच्या उद्देशाने जे त्यागी बनू इच्छितात, त्यांनाहि येथे स्थान नाही. उलट जे आपल्या गार्हस्थिक जबाबदाऱ्यांचा यथोचित प्रबंध करून केवळ

आत्मकल्याणाच्या भावनेनेच या मार्गाचें अवलंबन करतात तेच या मार्गास योग्य समजले जातात.

साधक श्रावक

श्रावकाचा तिसरा भेद साधक आहे. मरणकाल जवळ आला असतांना शरीरावरील ममत्व सोडून भोजनादिकांचा त्याग करीत, हळूहळु प्रेम पूर्वक, ध्यानाने जो आत्मशुद्धी करण्याचा प्रयत्न करतो, त्यास 'साधक' श्रावक म्हणतात. साधकाच्या या क्रियेला 'समातधिमरणव्रत' किंवा 'सल्लेखना व्रत' असेहि म्हणतात. जेव्हा कोणता एखादा भयंकर उपसर्ग, दुर्भिक्ष, वृद्धापकाळ किंवा इतका असाध्य रोग झाला असेल, की त्यांतून सुटका होणे शक्य नाही तर अशावेळी धर्मसाधनेसाठी शरीरावरील ममत्व कमी करून ते कृश करणे किंवा ते सोडणे यास 'सल्लेखना' किंवा 'समाधिमरण' असे म्हणतात. समाधिमरण करण्याची विधि सांगत असतांना लिहिलेले आहे की, शरीर धर्माचे साधन आहे, त्यामुळे ते धर्मसाधनेत सहाय्य होत असेल तर ते नाश करूं नये. परंतु ते नष्टच होणार असेल तर त्याचा शोक करूं नये. ते धर्माचे साधन समजून आत्मध्यानांत प्रवृत्त होणे हाच सल्लेखनाचा उद्देश आहे. रोग झाला तर तो सुधारण्याचा उपाय करावा. परंतु शरीर जर धर्माच्या आड येत असेल तर अशावेळी शरीराची पर्वा न करतां धर्माचेच रक्षण करावे. कारण शरीर नष्ट झाले तर ते पुनः मिळेल परंतु धर्माची प्राप्ती अत्यंत दुर्लभ आहे. कोणी कोणी समाधिमरणव्रताचें स्वरूप न समजून घेतां या क्रियेस 'आत्मघात' म्हणतात. परंतु धर्मावर संकट आले असतांना धर्माची रक्षा करण्याकरिता शरीराची उपेक्षा करणे हा आत्मघात नाही. उलट क्रोधास बळी पडून विष वगैरेच्या सहाय्याने प्राणांचा घात करणे हाच आत्मघात आहे. धर्माच्या रक्षणासाठी आपले बलिदान करणाऱ्या वीरांचे अनेक पोवाडे भारताच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. जे लोक भौतिक जीवनालाच सर्वस्व समजून त्याच्या पाठीमागे लागलेले असतात, ते खरोखर जीवन म्हणजे काय हें

समजत नाहीत. म्हणूनच म्हटले आहे "ज्याला मरतां येत नाही त्याला जगतांहि येत नाही. "

आपला धर्म, कर्म, मान, मर्यादा इत्यादि गमावून जे जगणे त्याला जीवन कसे म्हणावे ? आयुष्य क्षणभगुंर आहे ; लाखो प्रयत्न करूनहि एक दिवशी ते नष्ट होणारच आहे. तेव्हा त्याच्या रक्षणासाठी कर्तव्य परडमुख होणे हे योग्य नाही. हा मुद्दा जैनशास्त्रांत एका दृष्टांताने समजावून दिला आहे.

'देण्याघेण्याच्या अनेक वस्तुंचा संग्रह करणारा व्यापारी आपल्या घराचा नाश व्हावा असे इच्छित नाही. परंतु जेव्हा त्याच्या घरास आग लागते तेव्हा ती विडाविण्याचा तो आटोकाट प्रयत्न करतो. पण हें घर विझविणे शक्य नाही, असे जेव्हा त्यास दिसून येते तेव्हा त्याची पर्वा न करतां बाकी शिल्लक राहिलेल्या धनाचें तो रक्षण करतो. त्याच प्रमाणे ब्रतशीलरूप धनाचा संचय करणारा हा ब्रतीश्रावक, आपल्या शरीराचा नाश करू इच्छित नाही. परंतु शरीर नाशाचा निश्चित प्रसंग उपस्थित झाल्यावर आपल्या धर्मसबाधा येणार नाही अशारीतीने ते सोडण्याचा तो प्रयत्न करतो. म्हणजेच कांही केले तरी शरीराचा नाश होणारच अशी खात्री जेव्हा होते, तेव्हा शरीराची पर्वा न करतां धर्म रक्षणाचा प्रयत्न तो करतो. अशा परिस्थितींत समाधीमरणास 'आत्मघात कसे म्हणतां येईल ? '

समाधिमरणाचा उद्देश शेवट सुधारणें हा आहे. जेव्हा मृत्यु अटळ आहे अशावेळी रागद्वेषादि विकार व परिग्रह सोडून शुद्ध मनाने सर्वांची क्षमा मागून, ज्यांनी आपला अपराध केला असेल, त्यांनाहि क्षमा करावी व मरणापर्यंत संपूर्ण महाब्रते धारण करावीत. अशावेळी समाधिमरणब्रत देणारे आचार्य व त्यांचा सर्व संघ त्या साधकाची साधना सफल बनविण्यास तत्पर असतात. आचार्य साधकास देऊन मगच आहाराचा त्याग करवितात व केवळ दुधासारखे पदार्थ त्यास दिले जातात. कालांतरापने दुधाचाहि त्याग करून गरम पाणी दिलें जाते व नंतर त्याचाहि त्याग करविला जातो. परंतु जर त्यास असा कांही रोग असेल की ज्यामुळे पुनः पुनः तहान लागत असेल तर गरम पाणी देणे चालूंच असते व जेव्हा मृत्यूची घटका अगदी जवळ येते, तेव्हा गरम पाण्याचाहि त्याग करवितात.

त्यानंतर आचार्य साधकाच्या कानांत सदुपदेश देतात व साधक पंचणमोकारमंत्राचा जप करीत शांततेने प्राण विसर्जन करतो. या समाधिमरण व्रताचे ५ दोष आहेत. अशा साधकाने १ जिवंत राहण्याची किंवा २ कष्टाला भिऊन कमी किंवा जास्त होणारे नाही. म्हणून असेल विचार मनांत आणणे व्यर्थ आहे. ३ त्याचप्रमाणे मित्रावरील प्रेम किंवा ४ आयुष्यांत भोगलेल्या सुखाचेहि स्मरण करू नये. असल्या गोष्टी मनुष्याचें मन कमजोर बनवितात व साधकाची साधना यथोचित होत नाही. ५ त्याचप्रमाणे मनांत असाहि विचार आणू नये की मी आयुष्यभर जी धर्म आराधना केली त्याचे फल म्हणून दुसऱ्या जन्मांत मी चक्रवर्ती किंवा इंद्र वगैरे व्हावे. कारण अशा करण्याने धर्माराधनेचा मूळ उद्देश नष्ट होतो, धर्मासाठी त्याने जे आतापर्यंत सोडले, ते धर्म करून पुनः तेच मागणे हा मुख्यपणा आहे. धर्माचे स्वरूप व त्याच्या उद्देशासंबंधी अज्ञान असल्याचेंच हे घोतक आहे. म्हणून असल्या आकांक्षापासून दूर असावें.

याप्रमाणे जैनशावक आपल्या विधिनियमानुसार आपले जीवन निर्वाह करून, तो सरतेशेवटी यशंततेने व निर्भयतेने मृत्यूस आलिंगन देतो व अशारीतीने हा साधक आपले मानवी जीवन सफल बनवितो.

४ श्रावकधर्म व जागतिक प्रश्न.

चालू जागतिक प्रश्न सोडविण्यासाठी धर्म किती प्रमाणांत पुढे येऊ शकतो ? हा सर्व धर्मासमोर महत्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न एकवेळ सोडून दिला तरी केवळ व्यक्तीची प्रगति व मोक्षप्राप्ती एवढ्याकरिताच धर्म निर्माण झाला आहे की, समाज आणि राष्ट्राचा विकासहि त्यामुळे होऊ शकतो हाही प्रश्न धर्मासमारे आहेच. वर सांगितलेल्या श्रावक धर्माच्या अनुरोधाने हा प्रश्न सोडविण्याचा येथे आपण प्रयत्न करू.

धर्माची उत्पत्ति व्यक्ती-विकासाठी झालेली आहे हे सत्य आहे. परंतु व्यक्ती ही समाज, राष्ट्र आणि विश्व यांपासून कांही निराळी नाही. व्यक्तीचा समूहच समाज राष्ट्र आणि जग या नावांनी समजला जातो. आज जे जागतिक प्रश्न म्हणून समजले गेले

आहेत ते वास्तविक जगांत असलेल्या व्यक्तीचे प्रश्न आहेत. व्यक्ती हा एकटा आहे, हें मान्य करूनहि अनेक व्यक्ती मिळून संघ, समाज वगैरे बनतात. म्हणून व्यक्तीच्या विकासासाठी जन्मलेला धर्म, हा फक्त एखाद्या व्यक्तीच्याच उन्नतीचें कारण नसून समाजाच्याहि विकासाचे तो कारण आहे आणि व्यक्तीमात्रांत जगांतील सर्वच व्यक्ती येत असल्यामुळे पर्यायाने तो जगाच्याहि विकासास कारणीभूत होतो. परंतु जगाने तो धर्म पाळला पाहिजे. तेव्हा सुरवातीस आपण आजचे सोडतवण्यासारख्यो कोणते प्रश्न आहेत ? व त्याचें मूळ कारण काय आहे ? हें आपण पाहूं.

गेल्या २०० वर्षांत विज्ञानाने वरीच प्रगति केली आहे. त्याने अशा प्रकारची यंत्रसामुद्री शोधून काढली आहे की ज्यामुळे जगाचे संरक्षण व विनाशहि अधिक होऊं शकेल. कारण त्यांचा चांगला व वाईट असा दोन्ही प्रकाराचा उपयोग होऊं शकतो. चांगला अगर वाईट उपयोग करणें ही मनुष्याच्या हातांतील गोष्ट आहे. त्यांत वस्तूचा काय अपराध ? विद्या चांगली असूनहि दुर्जनांच्या हातांत पडल्यावर ती वितंडवादास कारणीभूत होते. सज्जन धनाने परोपकार करीत असेल तरी तेंच धन दुर्जनांना उन्माद निर्माण करिते. शक्तीने एखादा दुसऱ्याला त्रास देतो तर त्या शक्तीने दुसरा एखादा दुःखितांचे दुःख निवारण करतो. विज्ञानामुळे जगांतील अंतर नष्ट होऊन जगांतील निनिराळ्या जाती व राष्ट्रे इतकी जवळ आली आहेत की, जर परस्परांशी मैत्रीने त्यांनी राहण्याचे ठरविले तर ते सहज एकसूत्रतेने राहूं शकतील ; कारण विज्ञानामुळे जगांतील अंतर नष्ट होऊन जगांती निनिराळ्या जाती व राष्ट्रे इतकी जवळ आली आहेत की, जर परस्परांशी मैत्रीने त्यांनी राहण्याचे ठरविले तर ते सहज एकसूत्रतेने राहूं शकतील ; कारण विज्ञानामुळे संघटनेची अनेक साधने आहेत की, ज्यामुळे जगांतील सर्व स्त्री-पुरुष सुखाने आपला निर्वाह करूं शकतील. परंतु त्या साधनांवर आज कांही विशिष्ट वर्गाचा व राष्ट्रांचा अधिकार आहे व ते त्यांचा उपयोग दुसऱ्यावर आपले वर्चस्व गाजविण्यासाठी व टिकविण्यासाठी करतात. शिकरीसाठी जंगलांत भटकणारा वाघ आपल्या तीक्ष्ण नखांचा व दातांचा शिकारीसाठी जसा उपयोग करतो, त्याचप्रमाणे वैज्ञानिक साधनांनी भरभराटीस आलेली राष्ट्रेंही दुसऱ्या राष्ट्रांच्या छातीवर त्या वाघाप्रमाणे आपल्या साधनांचा उपयोग करीत असल्याचें दिसून येते. त्यामुळे युध्वाची निर्मिती होते आणि त्यांत संपत्तीची व लोकांची आहेति दिली

जाते. जणुं काय या साधनांचा दुसरा कांही चांगला उपयोग होतच नाही. एका बाजूने नवीन साधनांच्या सहाय्याने शेतीतून खूप धान्य उत्पन्न केले जाते, रात्रंदिवस गिरण्या चालवून कपडे बनविले जातात, तर दुसरीकडे अनेक मनुष्य अन्न व वस्त्रांशिवाय जीवन व्यतीत करतात, एकाबाजूला अन्नवस्त्रासाठी किंबहुना दाण्यादाण्यासाठी लोक तडफतात, आणि दुसरीकडे ज्यांना आवश्यकता नाही, अशांच्याजवळ जरुरीपेक्षा जास्त साठे भरून ठेवलेले आढळून येतात, शांति व सुरक्षिततेसाठी कायदे तयार केले जातात, तर ते जबरदस्तीने पाळून घेण्यासाठी पोलीस, सेना व जेलखानेहि आहेत. पण त्याचबरोबर अन्यायासाठी न्यायाचे ढोंग व सत्य लपविण्यासाठी असत्याचा प्रचारहि केला जात आहे. हे प्रश्न सर्व जगासमोर सारखेच आहेत. युध्दांत होणाऱ्या महान् विनाशाने युध्द खेळणाऱ्यांनाहि भयभीत केले आहे. सर्वांना वाटते युध्द होऊ नये. परंतु युध्दांची जी कारणे आहेत ती त्यांना सोडवत नाहीत. सर्वत्र राजभौतिक व आर्थिक संघटनांत परस्पर अविश्वास, खून, मारामारी आणि प्राणहानि यांची भावना सूक्ष्मपणे पसरलेली आहे. दुसऱ्याला बेवकूफ बनवून आपले कार्य साधणे हाच सर्वांचा मूलमंत्र आहे. मग शांति कशी रहावी व युध्द संस्था कशी समूल नष्ट व्हावी ?

अलीकडील या प्रश्नांच्या विहंगमावलोकनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, निरनिराळी राष्ट्रे व जाती यांच्यांत हिंसामूळ व्यवहारासच जास्त प्राधान्य दिलें गेले आहे. स्थार्थधिष्ठीत बेर्झमानी धोकेबाजी हीं सर्व हिंसेचीच प्रतिरूपे आहेत. अशा परिस्थितीत दोन व्यक्तीत ज्याप्रमाणे मैत्री असूं शकत नाही, त्याचप्रामणे राष्ट्रांत व जातीजातींतहि मैत्री राहूं शकत नाही, "स्वतः जिवंत रहा व दुसऱ्यासहि राहूं द्या. " हा सिध्दांत जसा व्यक्तीस लागूं आहे तसाच तो राष्ट्रसहि व जातीसहि लागूं आहे. निरनिराळी समाज व राष्ट्रे जोंपर्यंत हा सिध्दांत पाळूं शकत नाही तोपर्यंत विश्वांती प्रश्न सुटूं शकणार नाहीतच ; उलट अधिकाधिक गुंतागुंत मात्र वाढेल. म्हणून जागतिक प्रश्न सोडविण्यासाठी राष्ट्रांच्या शासन व्यवस्थेंस आमूलाग्र परिवर्तन व्हावयास पाहिजे. त्याचप्रमाणे सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेंतहि योग्य सुधारणा व्हावयास पाहिजे आणि हें परिवर्तन अहिंसेवरच आधारलेले असावयास पाहिजे.

बलप्रयोगाच्या आधारावर मानती संबंधांची भिंत उभी केल जाऊ शकत नाही, हें विसरून चालणार नाही. कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाच्या प्रगतींत पुष्टीशा प्रमाणांत साहानुभूति, दया, प्रेम, त्याग सहदयता यांना स्थान आहे. त्याचप्रमाणे व्यक्तिगत आचरण व सामाजिक वातावरण यांचा निकट संबंध आहे ही गोष्टहि विसरून चालणार नाही. व्यक्तीगत आचरणाने सामाजिक वातावरण व सामाजिक वातावणाने व्यक्तित्वाचा उदय होतो. कोणत्याहि समाजांती व्यक्तीचे आचरण जर दूषित असेल, तर सामाजिक वातावरण कधीहि शुद्ध होऊ शकतणार नाही. सामाजिक वातावरण शुद्ध असल्याशिवाय व्यक्तींच्या आचरणांतहि सुधारणा घडणे शक्य नाही. म्हणून व्यक्तीगत सदाचाराबोवर सामाजिक वातावरणहि शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करावयास पाहिजे, व त्यासाठीच जैनधर्म प्रत्येक व्यक्तीच्या शुद्ध चारित्रावर जोर देऊन व आपल्या जीवनांतून हिंसामूलक व्यवहार संपूर्णतः घालवून, मैत्री, प्रमोद, कारुण्य वगैरे भावनांची आपसांती व्यवहार करण्याचा आदेश देतो, इतकेच नव्हे तर, त्याची हीहि इच्छा आहे की राजाहि असाच धार्मिक असावा. कारण राजनीतींत अधार्मिकता शिरल्यास सर्व राष्ट्रांचे नैतिक जीवन अधोगतिस जाते व मग अशा अनीतीतून व्यक्ती सुटूं म्हटला तरी सुटूं शकणार नाही. अनेक बाह्य प्रलोभने व नित्य वाढणाऱ्या गरजांच्या दडपणाने तोही अनर्थ करावयास तत्पर होतो. उदा. चोरबाजार, काळाबाजार इ. म्हणून राज्यनीती, समाजनीती व वैयक्तिक जीवन यांचा आधर 'अहिंसा हाच ठेवला, तरच राजा व प्रजा दोन्हीहि सुखाने नांदूं शकतील.

ज्या देशांत आज लोकशाही आहे, त्या देशांत जरी आपआपल्या जनतेच्या सुखदुःखाकडे लक्ष्य दिले जाते; तरी त्यांचा दुसऱ्या देशांतील जनतेबरोबर असा व्यवहार आढळत नाही. तोंडाने गोडगोड गोष्टी तर केल्या जातात, परंतु व्यवहार मात्र त्यांचा अगदी उलट असतो. दुसऱ्या देशावर आपला अधिकार जमविण्याठी लाखो रुपये खर्च केले जातात व वर पुनः अशी बढाई मारली जाते की त्यांच्या चांगल्यासाठीच आम्ही त्यांच्यावर राज्य करीत आहोत. तेथील सरकारवर आपला अधिकार जमवून त्या देशांतील धनांचा व लोकांचा मन मानेल तसा उपयोग केला जातो. हे सर्व हिंसा, असत्य, चोरी नसेल तर दुसऱ्या कोणत्या गोष्टीस ही नांवे लागूं शकतील ? जर राष्ट्रांची उभारणी अहिंसेच्या आधारावर केली गेली व असत्य व्यवहारास स्थान दिलें गेले नाही, तर राष्ट्रांत

परस्पर अविश्वास व सूडबुध्दी किंवा युधाची खुमखुमी राहणार नाही. सर्व राष्ट्राचा एक विश्वसंघ झाला, त्यांतील सर्व राष्ट्रांना भ्रातृभावनेने एक कुटुंब समजून सर्वाना समान अधिकार असला, कोणी शासक व शास्य असा भेदभाव नसला, सर्वांची दुःखे अडचणाऱ्यी आणि संकटे काळजीपूर्वक लक्षांत घेतली म्हणजेच सर्वांची सर्वांशी मैत्री असली व सर्व एकसूत्रतेने राहूं लागले तर युध्द होणार नाही व तज्जनित नाना प्रकारच्या यातनाही लोकांना भोगाव्या लागणार नाहीत.

आज उत्पादनावर एक राष्ट्र किंवा विशिष्ट वर्गाचा अधिकार असल्याने आपल्यासाठी दुरदुरुन कच्चा माल मागवावा लागतो व तयार झालेला माल खपविण्यासाठी बाजारपेठा पाहून त्यावर आपला ताबा ठेवावा लागतो. मग ह्या बाजारपेठा आपल्या राष्ट्रपासून कितीहि दूर असल्या तरी त्यांची त्यांना क्षिती नसते. यामुळे जगांत अनेक आपत्ती येऊं लागल्या आहेत. या प्रश्नांतून आपली सुटका करावयाची असेल तर आपणांस एक अहिंसेचाच मार्ग स्वीकारावा लागेल. राष्ट्र व विशिष्ट समाजाच्या चांगुलपणाकडे लक्ष देण्याएवजी जगाच्या भलेपणाकडे आपणांस पहावें लागेल. आपले जीवन भौतिक दुनियेच्या आवश्यकतेनुसार चालवून चालावयाचे नाही. कृत्रिपणाने आपल्या गरजा वाढवून मग त्या पूर्ण करीत बसण्याचा खटाटोप सोडून घावा लागेल. आपल्याजवळ किती जास्त वस्तु आहेत. एवढ्यावरच जीवनांतील आनंद अवलंबून नाही. जी व्यक्ती किंवा समाज व राष्ट्र कृत्रिमपणे गरजा वाढवून त्या भागविण्याच्या पाठीमागे लागते किंवा निष्कारण वस्तूचा संग्रह करीत राहतें, ते दुःख व पापांचाच संग्रह करीत असते; व त्यासाठीच जैनधर्माने परिग्रहास पाप सांगितले आहे व प्रत्येक गृहस्थासाठी असा नियम केला आहे की त्याने आपल्या इच्छांना बांध घालून आपल्या गजरेजेप्रमाणे आवश्यक वस्तूंची एक मर्यादा निश्चित करावी व त्यापेक्षा जे अधिक असेल त्याचा त्याग करावा. आज उत्पादन व वाटणीच्या प्रश्नाने या जगांत विराट स्वरूप धारण केले आहे. कल्पनातीत आर्थिक विषमता वाढली असून तींत समतोलता साधणे दिवसेंदिवस कठीण होऊं लागले आहे. जैनधर्मप्रवर्तक श्री, वृषभनाथ भगवंतांनी युगाच्या सुरवातीस मनुष्याची ही संग्रहप्रवृत्ती लक्षांत घेऊन प्रत्येक गृहस्थान परिग्रहपरिहमाणव्रताचा आदेश दिला. या व्यवस्थेत भोगविलास हें जीवनाचें ध्येय नव्हते. भोगावर जोर दिल्यानेच जागतिक

व्यवस्थेचा आधार मौज, भोग व अधिकार हे झाले, आणि त्याचा अखेर परिणाम म्हणजे संघर्ष व जगाच्या गळ्याभोवती युद्धाची तांत; याउलट जर अनावश्यक इच्छांच्या नियमावर आपण जोर दिला व स्वैरजीवनावर नियंत्रण केले; तर आपल्या गरजा कमी होतील. मनःपूर्वक गरजा कमी केल्याशिवाय, केवळ कायद्यांच्या जोरावर उत्पादन व वाटणीचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला, तर त्यांत यश येणार नाही. कारण कायद्याचें पालन आपण अगदी काटेकोर करीत आहोत असे, दाखवूनहि ; मनुष्य आपल्या बुद्धीच्यायोगाने त्या कायद्यांचा भंग करूं शकतो, व त्या लवचिक भाषेच्या आधारानेच त्यांतून तो सहिसलामत सुटलोहि.

वास्तविक नैतिक आचाराचे पालन जबरदस्तीने होऊं शकणार नाही. तो अंतरंग प्रेरणेनेच होऊं शकेल. म्हणून कायद्यापेक्षाहि अधिक प्रभावी व गुणकारी मार्ग 'आत्मसंयमन' हाच आहे. जर मनुष्य आपले व समाजाचे यांत कल्याण आहे, असे समजून त्याचे पालन करील, तर तो स्वतः संचमी बनण्याचा प्रयत्न करूं लागेल. याप्रमाणे जेव्हा संयमी पुरुष वरच्या दर्जावर जाऊन पोहोचतो, तेव्हा तो स्वतः आदर्श बनून दुसऱ्यांनाहि त्याच्यापासून संयमी बनण्याची प्रेरणा मिळेल व याप्रमाणे तो समाजाचा नैतिक स्थर वाढविण्यांत निरंतर योग दान देत राहिल. संयमाच्या या शिकवणुकीचा परिणाम म्हणजेच ब्रम्हचर्य व अपरिग्रहव्रत आहे. जर मानवी समाजाच्या वासना व लालसा नियंत्रित केल्या गेल्या नाहीत, तर त्याचे शारीरिक व आध्यात्मिक स्वारथ्य नष्ट होऊन त्याचा विकास थांबेल.

वरी विवेचनावरून आपणांस असें समजून येईल की , जैनधर्मात प्रत्येक गृहस्थासाठी जी ५ अणुवर्ते सांतिली आहेत, ती सामाजिक व राजकीय जीवनाचेहि आधार स्तंभ झाले तर अनेक महत्वाचे जागितिक प्रश्न सहिज सुटूं शकतील.

आता मद्य, मांस, मधुत्याग व गृहस्थांची अन्यवर्ते आणि नियम यांचे सर्वजण पालन करतील अशी आशा केली जाऊं शकत नाही तथापि जो त्याचे पालन करील त्याचा शारीरिक व आध्यात्मिक दृष्टीने लाभच होईल. मद्य व मांस अशा गोष्टी आहेत की सार्वजनिक भोजनांत त्यांना स्थान देण्याची गरज नाही. दोन्हीहि तामसी आहारांत झाले नाही तर अहिंसक वातावरणहि तयार होऊं शकत नाही. म्हणून त्यावरून जर मनुष्याचे

मन उडून गेले तर त्या मनुष्याचा व त्याबराबरसर्व जगाचा फायदा हाऊं शकेल. मनुष्यस्वभाव हा संपूर्णतः चांगला अगर वाईट नसतो. ओल्या मातीप्रमाणे तो आहे. ज्याप्रमाणे त्याला घडवावे तसे रुप तो धारण करतो. ज्य घराण्यांत मुले अशा वस्तूचा आजन्म त्याग करतात. उलट ज्या घरांत अशी प्रथा चालूं असते त्या घरांतील मुलें त्यास लालचावतात. यावरुन असें सिध्द होते की, जो त्यांचा प्राकृतिक आहार नाही, अशा वस्तूपासून मनुष्य सहज दूर राहूं शकतो. परंतु ज्या देशांत अन्नधान्याची कमतरता आहे किंवा वातावरणाच्या प्रभावामुळे असले पदार्थ ते सोडूं शकत नाहीत, त्यादेशामध्ये सुध्दा असल्या पदार्थावर प्रतिबंध घालून कमीतकमी अशी भावना तरी निर्माण करतां येऊ शकेल की, या वर्तु मनुष्यास ग्राह्य नाहीत. परंतु परिस्थितिवश त्या खाव्या लागतात. आपली शक्ती, परिस्थिति व व्यवसाय यांना अनुसरुन हिंसेचा त्याग करूनहि मनुष्य अहिंसकांच्या पंक्तीत सामील होऊं शकतो. उदा. एखादा कोणी कसाई आपल्या आजीविकेचे ते साधन असल्यामुळे जरी तो पशुहत्या सोडूंशकत नसला तरी त्याने आठवड्यातून एक दिवस त्याचा त्याग करणे किंवा विशिष्ट प्रकारच्या प्राण्याशिवाय अगर त्यांचय कांही मर्यादेबाहेर मी हत्या करणार नाही असा नियम घेणेसुध्दा अहिंसाणव्रताच्या जधन्यश्रेणीत समाविष्ट होऊ शकते. जैन पुराणांत या बाबतींत अनेक कथा आहेत. एका मुनीने एका मांसाहारी भिल्लास कावळ्याचे मांस सोडण्याचा नियम दिला. तसेच एका कोळ्यास असा नियम दिला की, त्याच्या जाळ्यांत जो पहिला मासा येईल त्यास सोडून द्यावे. एका फासी देण्याचेंच काम करणाऱ्या चांडाळास असा नियम दिला की चतुर्दशीच्या दिवशी कोणासहि फाशी द्यावयाची नाही. या छोट्या छोट्या प्रतिज्ञांनीहि त्यांचे जीवन सुधारलेले होते. म्हणून थोडासाहि प्रतिबंध (नियम) घेऊन मांस, मद्य सेवनावर जर कांही अंकुश घातला गेला, तर त्याची संवय झालेली माणसे त्याच्या वाईट परिणामांपासून वाचूं शकतील. त्यामुळे समाजांत पसरलेल्या अनेक पध्दतीतून समाजाची सुटका होऊं शकेल. याप्रमाणे जैनधर्माचे नियम जरी अधिक कडक दिसतात, तरी मनुष्याची शक्ती व परिस्थिति लक्षांत घेऊनच ते पाळण्याचे आदेश दिलेले असतात. म्हणून त्यांत कोरे तीव्रता अगर काठिण्य आढळून येत नाही, त्याचे एकच ध्येय आहे आणि ते म्हणजे मनुष्याचे स्वतः होऊन आपल्या अनियंत्रित इच्छेस "ब्रेक" लावावयास शिकावे व वाईट

कामें करतांनाहि निदान आपण हे वाईट करतो आहेत हे विसरु नये. ह्या इतक्या साध्या गोष्टी आहेत की त्या कोणीहि करू शकेल. त्याचप्रमाणे वृद्धावस्थेंत आपल्या सांसारिक जबाबदाऱ्यातून पार पडून व त्यांचा भार आपल्या सांसारिक जबाबदाऱ्यातून पार पडून व त्यांचा भार आपल्या उत्तराधिकाऱ्यांवर सोपवून जर मनुष्य आत्मसाधनेचा मार्ग स्वीकारूं लागला, तर त्यामुळे अशा कार्यक्षेत्रांत पडणाऱ्या अनेक नव्या उत्सुक व्यक्तींना सहजासहजी स्थान मिळूं शकेल, कौटुंबिक कटुताहि कमी होईल व त्य बरोबरच आध्यत्मिक विकासाचा मार्गहि चालूं राहून त्यामुळे जगास पुष्कळसा फायदा होईल.

५ मुनीचे चारित्र

मुनि किंवा साधूंचे २८ मूलगुण असतात. १-५ पांच महाव्रते अहिसामहाव्रत, सत्यमहाव्रत, अर्चार्यमहाव्रत, ब्रह्मचर्यमहाव्रत, अपरिग्रमहाव्रत. ज्या पांच व्रतांचे श्रावक एकदेश (अंशतः) पालन करतो, तीचं व्रते साधु पूर्णपणे पाळतो. म्हणजेच ते षट्कायिक जीवांची हिंसा करीत नाहीत; व राग, व्देष, काम, क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होऊं देत नाहीत. प्राणावर संकट आले असतांनाहि कधी खोटे बोलत नाहीत. दिल्याशिवाय कोणतीच वस्तु घेत नाहीत. पूर्णशीलाचे पालन करतात व अंतरंग आणि बहिरंग सर्वप्रकारच्या परिग्रहाचा ते त्याग करतात. फक्त शौच वगैरेसाठी पाणी अवश्य असल्यामुळे एका कमंडलु व जीव रक्षणासाठी मोरांच्या गळून पडलेल्या पंखाची पिंछी एवढेच फक्त त्यांच्या जवळ असते. ६-१० पांच समिति-दिवसां सूर्याच्या प्रकाशांत जमीन पाहून काळजीपूर्वक चालतात. बोलतांना भाषा अत्यंत हितकर व प्रमाणशीर असते. दिवसां एकवेळ श्रावकाच्या घरी जाऊन जर तो श्रद्धा व भक्तीने आहारास आमंत्रित करीत तर ४६ दोष टाळून भोजन करतात. आपले कमंडलु व पिंछी, जीवजंतू पाहून हातांत घेतात व खाली ठेवतात. मल-मूत्र-विसर्जन अशा स्थानी करतात की, जेथे कोणालाहि त्यापासून त्रास होण्याची शक्यता नाही. ११-१५ पंचेद्रिय संयम-आपल्या पांचहि इंद्रियांना जें आवडतें, त्यावर त्यांची प्रीति नसते अगर जे पदार्थ इंद्रियांना अनुकूल नाहीत, त्याबद्दल अप्रीति किंवा व्देषहि नसतो. १६-२१

सहा आवश्यके:- दररोज सामायिक करणे, तीर्थकरांची स्तुती करणे, त्यांना नमस्कार करणे, प्रमादामुळे झालंला व्देष सुधारणे, पुढे होणाऱ्या दोषापासून मुक्त होण्यासाठी अयोग्य वस्तूंचा मन, वचन, कायेने त्याग करणे, झालेल्या दोषांच्या शुद्धीसाठी प्रायश्चित घेणे अथवा तपाच्या वृद्धीसाठी किंवा कर्माच्या निर्जरेसाठी कायोत्सर्ग करणे; उभे राहून दोन्ही हात खाली गुडघ्याकडे ताठ ठेऊन व पायांत चार बोटांचे अंतर ठेवून निश्चलरूपाने आत्मध्यानांत लीन होणे, यास कायोत्सर्ग म्हणतात.

२२. स्नान न करणे, गृहस्थाच्या घरी जेव्हा आहारास जातात तेव्हा गृहस्थच त्यांचे शरीर पुसून देतात. २३. तोंड न धुणे ; भोजन करण्याच्या वेळी गृहस्थाच्याच घरी मुखशुद्धी करून घेतात. २४. जमिनीवर झोपणे. २५ उभे राहून आहार घेणे. २६. दिवसांतून एकदाच भोजन करणे. २७. नग्न असणे. २८. केशलोच करणे.

हे २८ मूलगुण प्रत्येक जैनसाधु पाळतो. त्यावर जरी कांही संकट आले तरी त्यापासून ते विचलीत होत नाहीत. भूकतहानेने व्याकुळ झाले तरी कोणाला मागत नाहीत, व चेहऱ्यावर दीन भावहि आणीत नाहीत. ज्याप्रामणे विदेशी सरकार असतांना सरकारशी असहयोग करणारे सत्याग्रही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तुरुंगांत टाकल्यानंतरहि कोणाकडे फिर्याद करीत नव्हते; किंवा आत्यंतिक कष्ट झाले तरी माफी मागत नव्हते. उलट आपल्या ध्येयपूर्तीसाठी तत्पर राहात असत. त्याचप्रमाणे जैनसाधु सांसारिक बंधनाच्या कारणाशी असहयोग करून आलेल्या कष्टांना न घाबरतां आत्मुक्तीसाठी सतत प्रयत्नशील राहतात. जे लोंक त्यांना त्रास देतात, दुःख देतात, अपशब्द बोलतात, त्यांच्यावर ते क्रोध करीत नाहीत; त्यांना कोणाशी लढाई किंवा झगडा करण्याचे कांही कारण नाही. ते नेहमी आपल्या कर्तव्यांत मग्न असतात. शत्रू, मित्र, महाल किंवा स्मशान, निंदा, स्तुति इत्यादि सर्व त्यांना सारखेच असतात. त्यांची जे पूजा करतात त्यांना ज्याप्रमाणे ते आर्शीवाद देतात, त्याचप्रमाणे तलवारीने त्यांच्यावर कोणी वार करू लागला तर च्याचेंही ते हितच इच्छितात. त्यांचा कोणावरच राग किंवा व्देष नसतो किंबहुना ते दूर करण्यासाठीच साधूंचा आचार ते पाळतात. उदा.

"मोहतिमिरापहरणे दर्शनलाभादवाप्तसंज्ञानः ।

रागद्वेषनिवृत्यै चरणं प्रतिपद्यते साधुः ॥ ४७ ॥

रागद्वेषनिवृत्ते हिंसादिनिवर्तना कृता भवति ॥

अनपेक्षितार्थवृत्तिः कः पुरषः सेवते नृपतीन् ॥ ४८ ॥" -रत्नकरंड शा.

अर्थ:- मोहरुपी अंधःकार दूर झाल्यानंतर, सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीबरोबरच ज्यास सम्यग्ज्ञानाचीहि प्राप्ति झाली आहे ते साधु राग व द्वेष करण्यासाठीच चारित्र पालन करतात. (यावर कोणी असे म्हणेल की हिंसादिक पापासून निवृत होण्यासाठी चारित्र पाळले जातें. रागद्वेषाच्या निवृत्तिसाठी नाही. कारण जैनधर्मात अहिंसा ही अराध्य आहे तर त्याचें समाधान असें की) राग, द्वेष इत्यादि दूर झाल्यानंतर हिंसादि पाप आपोआपच दूर होतात. कारण ज्या मनुष्यास आपल्या उपजीविकेची चिंता नाही, ते लोक राजाची सेवा करण्यास कशास जातील ? म्हणून ज्यास रागद्वेषच नाहीत तो हिंसेसारखी कार्ये कशास करील ?

म्हणून बाह्य सर्व गोष्टीपासून साधू उदासीन बसतो, ते कोणाकडे अपेक्षावृत्तीने पाहात नाहीत. जैनधर्मात साधूनाच निरपेक्ष वृत्तीने व संयतशीलतेने राहण्याचा आदेश दिलेला आहे. त्यासाठी त्यांच्या आवश्यकताहि अत्यंत मर्यादित असतात. साधु होण्यासाठी सर्व वस्त्रांचा त्यास तयग करावा लागतो. कारण एकतर त्याची निर्विकारता त्यावरुन स्पष्ट होते. व दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यासाठी त्यास कोणास याचना